

הסרגנוס (קיטל)

הבגד שנתהפך משמחה לאבל

יואל בלאמו"ר משה האפמאן

תשרי תשע"ט

פתח דבר.

בעת שאנו עומדים בימי תשרי, ימי הרחמים והסליחות, שבהם אנו נוהגים בכמה מנהגים שונים ומשונים, והמטרה בהנהגות הללו הם, או כדי להראות בזה ענין של רחמים, או ענין של סליחה וכפרה, או טהרה ונקיות. וכדאי לעיין ולחקור באחד מן המנהגים, אשר כהיום כמעט שלא ימצא אפילו מקום אחד שלא ינהגו בה. והוא המנהג ללבוש קיטל בשעת התפילה ביום כיפור.

ובאמת אין זה מנהג מיוחד ליום כיפור, אלא גם בשאר זמנים בשנה מצינו מנהג זה, כמו החזן בראש השנה, והושענא רבא, וכן בפסח אצל הסדר, וכן חתן כשעומד אצל החופה. וכן החזן בעת שמתפלל תפילת גשם וטל. וכדאי לחקור ולראות מהיכן מנהג זה בא, ומה היה ההשתלשלות המנהג במשך הדורות.

בהמשך דברינו יבואר שהמנהג כהיום אינו אותו המנהג שהתחילו לנהוג בה בתחילת ימיו, אלא נשתנה לגמרי. וכן שהשינויים נתקיימו בשביל סיבות ומצבים שאירעו במשך תחילת המנהג בימי הביניים. וכן הזמנים של לבישת הקיטל נשתנה במשך הדורות, וכל זה אבאר בהמשך המאמר.

באמת יש לנו מנהגים הרבה, אבל מנהג זה נראה לי כמנהג חשוב מאוד. כי הבגד הוא דבר חשוב, כיון שהרבה נראה על ידי הבגד וכמו שאבאר. ואין כוונתי במאמר זה לבאר המנהג בזמנינו, אלא לבאר האיך המנהג נתגלגל, ונשתנה עד המאה ה-20.

להערות:

Hoffman1360@gmail.com

©

כל הזכויות שמורות להמחבר.
ושארית ישראל לא יעשו עוולה.

מבוא.

באופן כללי הרושם וההבעה של עמים, חושביהם ורגשיהם, נראה מהשמלה שלהם, דהשמלה מראה כאב וצער, הנאה ושמחה. אבל זהו באופן כללי ובהבטה פילוסופי, אבל באופן פרטי הלבוש הוא מדד התרבות¹. ומצב התקדמות הלבוש גם כן מראה לנו מצב הלבוש. ואינו מתקדם רק אם מקדמים אותה². וכן על ידי הלבוש של האדם אפשר לראות באיזה מצב האדם הפרטי עומד³, דעשיר לובש בגדים נאים ועני לובש בגדים יותר פשוטים. וכן שר או שופט לובש בגדים יותר מכובדים מאנשים פשוטים, דהכסות היא גם מעטה של תהילה למושלים ולבעלי המשרה ולנכבדי הארץ⁴. וכן תלמיד חכם לובש בגדים מיוחדים⁵. וכן למצבים שונים לובשים

¹ measure of civilization

² א. ברילל, הובא אצל י. אברהם, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

³ וכמאמר חז"ל (תלמוד בבלי מסכת שבת דף קמ עמוד ב') כיתניתא, כיתא נאה, וברשי' מבאר "ראויה להושיב בעליה בכיתה נאה". וכן מצינו פתגם השנויה בפי הגרמנים "קליידער מאכען לייטע". ראה קדמוניות התלמוד, ד"ר שמואל קראוס, תל אביב, תש"ה, עמוד 16.

⁴ וכביכול גם הקב"ה לובש עשרה לבישים. ראה: שיר השירים רבה ד' י'. דברים רבה ב' כ"ז, ילקוט תהלים רמז תתמוז.

⁵ היהודים בזמן הזה אין להם קיסרים ומלכים ושרים גדולים, ולכן נאלמה ציוני תפארתם של המושלים. ולכל היותר מרמזים עליהם באגדות ובמושלים. אכן כתה אחת של אנשים יש ביניהם, אשר אליהם יביטו ביראת הכבוד. הם תלמידי חכמים, האנשים המצוינים בתורה, ובהלכות ובכל מדות טובות. ומצינו שעטיפתם שונה מעטיפת כל אדם פשוט. ולא שעולה ביקר ובתפארת על הבגדים של אנשים פשוטים, אלא שמצוינת ומיוחדת בכמה בחינות. כמו בבחינת הטהרה, והניקיון, ותשמש הבגד כזה על הכרת מעלת הנושאה. וכן מצינו כמה מאמרי חז"ל בענין טליתו של תלמיד חכם. כמו: "כל המתגאה בטלית של ת"ח וכו' (תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא דף צח) ומזה נראה שטלית מיוחדת היתה לו לת"ח, ומדמים אותה לפליום pallium של היונים והרומים אשר בו היו מצוינים הפילוסופים שלהם (פילוסופים - חכמים).

קראוס (קדמוניות, שם) כתב: "הלבשה מיוחדת יש כאן, אבל בגד מיוחד אין כאן", ובעיקר מיירי בענין נקיות הבגד. וכשאר מאמרי חז"ל, כמו: "כל תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה" (שם). "גנאי הוא לת"ח שיצא במנעלים המטולאים בשוק" (תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף קיד עמוד א'). אבל באמת אינו כן, אלא ברור שהיה נימוסים מיוחדים לתלמיד חכם בלבשו, כמו שמצינו (תלמוד בבלי, מסכת בבא בתרא, שם): "חלוק של ת"ח כיצד? כל שאין בשרו נראה מתחתיו". ואנו רואים מזה שכלי פשתן דקים מאד שהלובשם נראה ערום אינו ראוי לת"ח, וכדי שיהא ראוי לו צריך שיהא חלוקו גם כל כך שאין בשרו (ולא רגלו!) נראה

הבגד שנהפך משמחה לאבל

מלבושים מיוחדים, כמו לשבת ויום טוב, או לתפילה⁶, וכן שופט בשעה שדן את דינו, וחזן בשעה שעומד להתפלל. וכן עבודת האדם ניכר בו לפי מלבושו⁷.

אצל היהודים הלבוש אינו ענין של אופנה, אלא תוצאה של האתיקה והמורל שלהם. וכן היה אצלם הבגד כאופן שהאדם נתכבד בה, כמבואר בכמה מאמרי חז"ל. ומהדרשה שדרשו חז"ל⁸ בפסוק⁹ "וכבדתו מעשות דרכיך", שלא יהא מלבושך של שבת כמלבושך של חול, נראה יותר, והיינו, שבגדים נקראו מכבודו של אדם. וכן מצינו מימרא של רבי יוחנן, שכלים הם הם מכבודו של אדם¹⁰.

ועוד מצינו שאצל חז"ל נקיות המלבושים היה דבר נחוץ מאוד¹¹, וכן שהאפשרויות ללבוש בגדים הוא יותר נחוץ משאר דברים¹², ואפילו מאוכלים¹³.

מתחתיו. באמת, אצל הרומים לבשו את הבגד הנקרא Tunica, ובגד זה הולכת ומתגרגרת עד הרגלים.

וכן מצינו (שם): "טלית של ת"ח כיצד? כל שאין חלוקו נראה מתחתיו טפח". ודחק עצמו הרשב"ם לפרש שזהו "מקטורן", שמתכסה בו על כל בגדים שהוא לובש; ובאמת יש לומר שטלית זו פשוטה כמשמעה, סתם טליתו של ת"ח, והוא מתכוון לכסות בה גם את חלוקו. וכן מה שכתוב במדרש (בראשית רבה פרק ע' ה') "שמלה, זו טלית, זכה אדם לתורה זכה לטלית". ראה מאמרו של קראוס, טליתם של תלמידי חכמים, בספר היוכל לכבוד מ. א. בלוק, בודאפשט 1905, עמוד 83-96. וכן בקדמוניות, עמוד 173.

⁶ ראה תלמוד בבלי מסכת מגילה דף טז עמוד א': "נתעטף מרדכי וקם ליה לצלותא".

⁷ ראה תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת שבת פרק א הלכה ג. ותלמוד בבלי מסכת סוכה דף נא עמוד ב.

⁸ תלמוד בבלי מסכת שבת, דף קיג עמוד א.

⁹ ישעיה פרק נח פסוק יג.

¹⁰ כי הא דרבי יוחנן קרי למאניה מכבודו, תלמוד בבלי מסכת שבת, שם. ומסכת בבא קמא דף צא עמוד ב'. ילקוט לישעיה שם, ושאלות סימן א'. וכן במסכת שבת דף י' עמוד ב', "היינו דאמר רב מילתא אלבישיהו יקרא".

¹¹ יהושע שוורץ במאמרו "תרבות חומרית בארץ ישראל: נזירים וחכמי התלמוד על בגדים ולבוש", על אתר ח' ט' (אב תשס"א). עמוד 20-7. מבאר באריכות נפלא החילוק בין חז"ל, לנזירים הנוצריים, והאיסיים בתקופת המשנה והתלמוד.

התקדמות הבגדים אצל היהודים נעשה באופן לאטי, והסיבה לזה היה בעיקר כיון שלא רצו להתקדם. אבל לא שלא רצו להתקדם כלל, אלא כיון שלא רצו להשתווה להגויים.¹⁴

ומצינו שגם אצל היהודים היה "לבוש יהודי אוניברסלי" ומלבוש זה היה מיני מלבושים של המדינה, אבל רק אחר שעם המדינה הפסיקו לילך במלבושים הללו, כיון שהיה מיושן. כמו הקפטן, שהיה לבוש פולנית לאומית, ואחר זה

והביא שם הרבה מקורות שהנזירים החמירו על עצמם בכמה אופנים ללבוש בבגדי עוני. וכתב "שהיו נזירים שהשקיעו מאמץ רב במראה ה'עני' וה'סמרטוטי'". ועשו כן בהרבה אופנים. שהיה כאלה "שלבשו את הבגדים עד שהפכו לסמרטוטים", והיו מהם "שהחליפו את בגדיהם רק פעם בשנה". וכן הביא מקורות "שחלק מהבגדים היו במצב ירוד כל כך שאפילו עניים מרודים לא היו מוכנים ללבשם".

וכן יוסף בן מתתיהו (יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ב, ה, ד (127), מהד' י"ז שמוחזי, ירושלים תשמ"ג, עמוד 13). מספר לגבי האיסויים בלשון זו: "אינם לובשים בגדים ולא סנדלים חדשים בטרם נקרעו הישנים או בלו מרב זמן". וכן מצינו אצל הפילוסוף היהודי, פילון האלכסנדרי, שמספר כי הכיר אנשים שהתנהגו בצורה סגפנית גם בענייני לבוש. בספרו על שהרע נוהג לארוב לטוב (19). ראה: י. עמיר, פילון האלכסנדרי: כתבים, ד, חלק ראשון, פירוש אליגורי לבראשית א-ה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 237.

מה שאין כן אצל היהודים הגישה הייתה הפוכה מזה, שלא ראו בחיי העוני שום ענין, רק אלו שהיו עניים "בלית ברירה נאלצו ללבוש בלואים", וביקשו להיחלץ מן המצב המכביד. "ובזה חז"ל הלכו בדיוק בכיוון הפוך מהנזירים".

בתלמוד בבלי (מסכת שבת דף קיד עמוד א') אנו מוצאים שורה של מימרות המיוחסות לרבי יוחנן וחבריו, שיחו בתקופה ההוא, המציגות דרישות שונות, חלקן מתייחס לתלמידי חכמים וחלקן מתייחס לכל אדם. הראשונים מצווים לשמור על שלמות הבגד ועל ניקותו, בעוד שביחס לכלל בני האדם יש דרישה להקפדה על החלפת בגדים, ראה שם.

וכתב שוורץ: "בעוד שהנזירים כאמור ראו מעלה באי החלפת הבגד, ראו בכך המקורות היהודיים רק ביטוי לעוני, מצב שעדיף להימנע ממנו". "אין זה אומר שלא היו עניים או אחרים שנאלצו ללבוש סמרטוטים, בין שרצו בכך ובין שלא רצו בכך". "בסופו של דבר, איש לא רצה להתלבש בדרך הזאת, ומי שבגדיו הפכו לסמרטוטים פנה לקהילה ולקופת הצדקה כדי לקבל עזרה ובגדים חדשים". [אבל ראה שם מה שכתב בסוף המאמר שמצינו מעט מקורות בחז"ל שהיו כאלה שלבשו בגדי עוני בדווקא, וראה מה שכתב לבאר בזה].

¹² על הפסוק "וישאלו ממצרים כלי כסף וכלי זהב ושמלות" (שמות יב לד) דרשו חז"ל (מכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה יג. דף יד עמוד א', ילקוט רמז ריח, ורש"י שם במקומו): "הכסות היתה חביבה עליהן יותר מכסף וזהב".

¹³ ראה תלמוד בבלי, מסכת חולין, דף פד עמוד ב.

¹⁴ משום הדין של חוקת העכו"ם. בענין זה ראה שו"ת מהר"ק, לרבי יוסף קולון, שורש פח, אורייתא תשמ"ח, עמוד קסח - קעב. טור ושלחן ערוך יורה דעה סימן קעה, ובנו"כ שם. וראה ג. וולף, עמוד 45-69, ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

הבגד שנהפך משמחה לאבל

נהגו בזה היהודים של רוסיה, ועכשיו זהו "לבוש יהודי", וכן מצינו דוגמאות הרבה. וכן מצינו שבמשך הדורות בעת הילוכם בגלות ממקום למקום, הביאו עמם הלבוש של מקום זה למקום אחר, ולאחר זמן התחילו גם שם ללבוש כזה.¹⁵

מלבושים מיוחדים מצינו אצל היהודים בזמנים ובמצבים מיוחדים, כמו בשבת ויום טוב, וכן בבית הכנסת,¹⁶ וכן בזמני שמחה כמו חופה וחתונה. והסיבה לזה הוא או כדי לסמל שום דבר, או ללבוש בדרך כבוד, כמו בגדי שבת ויום טוב וכדומה.

אחד מהבגדים שאנו לובשים בזמנים מיוחדים בשנה הוא בגד הנקרא "קיטל". שלובשים אותו בימים נוראים ועוד זמנים מיוחדים בשנה. ובמאמר זה אבאר אי"ה מהיכן מנהג זה בא, ומה היה השתלשלות המנהג במשך הדורות.

הלבוש היהודי בכלל הוא חלק גדול ממחותו של כלל ישראל, ובמשך הדורות אנו רואים, שמסרו נפשם שלא לשנות. אבל באמת במשך הזמן באופן לאטי השתנו הבגדים בכל מקום, אבל אנו רואים שבגדים אחדים אפילו אחר הרבה שנים נשאר אצלינו, ולא נאבד מאתנו. ואחד מהם הוא הקיטל, **שכמעט** לא נשתנו במשך הדורות, ובהרבה מקומות לא נשתנו כלל. וכמו שאבאר.

הקיטל הוא בגד ישן, ויש אומרים שהוא בגד שכבר היה בימי התלמוד. ונקרא בראשונים ופוסקים בכמה שמות, בעיקר שרגניז או סרגנוס, וכן אקרא אותו אני בהמשך המאמר.

¹⁵ ראה א. רובינס עמוד 1. ראה ביבליוגרפיה בסוף הספר.

¹⁶ וראה להלן מה שכתבתי בזה באריכות. ושכן מצינו גם אצל הנוצרים, שאצל הכנסייה לבשו בגדים מכובדים, ולהלן אבאר שזה גרם שינוי בגדים שלנו בשעת התפילה.

ואבאר כמה השארות מהיכן שם זה בא, ומה הוא יסודו. וכן מהו בגד זה.

הסרגנוס הידוע לנו הוא בגד לבן, וזהו הקיטל שאנו נוהגים ללבוש ביום כיפור ובעוד זמנים במשך ימי תשרי, וכן בליל פסח אצל הסדר, וכן חתן אצל החופה. בגד זה בעיקר ידוע לנו בשביל הגוון הלבן שבו, ולכן אבאר תחילה המקור הראשון שמצינו שנהגו ללבוש בגדים לבנים בזמנים מיוחדים.

בגדים לבנים מצינו כבר בימי המקרא, הכהנים לבשו בגדים לבנים בשעת העבודה בבית המקדש. אבל הכהן גדול בכל ימי השנה לבש בגדים שנעשו מדברים אחרים, כמו זהב, ושאר צבעונים. וכן המלכים לבשו בגדים נאים צבעונים, כמו תכלת וארגמן, כמבואר במגילת אסתר ובשאר מקומות בתנ"ך. אבל מצינו בימי המקרא שבגדים לבנים היו בגדים שלבשו הרבה, וכן הכהן גדול ביום הכיפורים לבש בגדי לבן, הרי שבמצבים שונים לבשו דווקא בגדי לבן.

אבל המלבושים של ימי המקרא הם ענין ארוך בפני עצמו, ואכ"מ. ובמאמר זה אבאר בעיקר מה שמצינו בימי חז"ל בתקופת התלמוד, ובעיקר בימי הביניים, באמצע תקופת הראשונים עד ימינו¹⁷.

¹⁷ ובענין מלבושים בזמן המקרא, ראה: רובינס, שם, עמוד 16-5, אנציקלופדיה מקראית, ח"ד, ערך מלבושים, עמוד 49-1034.

בגדים לבנים בשבת בזמן התלמוד.

כבר בזמן התלמוד מצינו שנהגו ללבוש בגדים מיוחדים בשבת. כמבואר במסכת שבת¹⁸:

"וכבדתו מעשות דרכיך, וכבדתו - שלא יהא מלבושך של שבת כמלבושך של חול. וכי הא דרבי יוחנן קרי למאניה מכבדותי"¹⁹.

וכן הובא בשאלות²⁰. וכן בירושלמי²¹ מבואר שהיו להם שני מלבושים, אחד מהם מיוחד לשבת ויום טוב, ואחד לחול:

"אמר רבי חנינא צריך שיהיו לו שני עטיפין אחד לחול ואחד לשבת, מ"ט? 'ורחצת וסכת ושמת שמלותיך' [רות ג' ג'], וכי ערומה היתה, אלא אלו בגדי שבתה, כד דרשה ר' שמלאי בציבורי' בכון חברי' לקובלי', אמרו ליה רבי כעטיפתינו בחול כן עטיפתינו בשבת, א"ל אעפ"כ צריכין אתם לשנות לשבת מן הדא..."²².

הגם שמבואר מזה שלבשו בגדים מיוחדים בשבת, אבל לא מצינו להדיא לאיזה בגדים חילפו, רק שהיה בגדים נאים, ושונים מבגדי חול, אבל לא מצינו פרטים נוספים לזה²³. אבל

¹⁸ תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף קיג עמוד א'.

¹⁹ ויש אומרים שחילוף בגדים לשבת הוא מן התורה, ראה תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף קיד. דכן משמע ברי"ף (דף מב, עמוד א), וכן כתב המאירי (שם), ורבינו פרחיה (בסוף פירוש רבינו פרחיה, עמוד 307), ובספר העיתים (סימן קצח). וכן מפרש המהרש"א (שם). אבל ברש"י לא משמע כן, ראה מה שכתב שאינו מתייחס לשבת.

²⁰ שאלות דרב אחאי, פרשת בראשית, שאלתא א'. והובא גם במדרש תנחומא, בראשית, ב'.

²¹ תלמוד ירושלמי (וילנא), מסכת פאה, פרק ח' הלכה ז'.

²² מדברי הירושלמי מבואר שכבר בתקופת השופטים נהגו להחליף לבגדי שבת, וכן מבואר בילקוט שמעוני (רות רמז תרד). אבל באמת אפשר לומר שאינו ראיה, דעיקר הכוונה היה שלבש בגדים נאים, ובזמן כתיבת המדרש זה היה בגדי שבת.

²³ לאריכות בענין החיוב ללבוש בגדי שבת, ראה במאמרו של שלום אליעזר רוטר בכתב עת מבקשי תורה, מט, תשס"ט, עמוד לא-נב.